

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی
گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی

حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ هجری قمری

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی

استاد راهنما:

دکتر عباس برومند اعلم

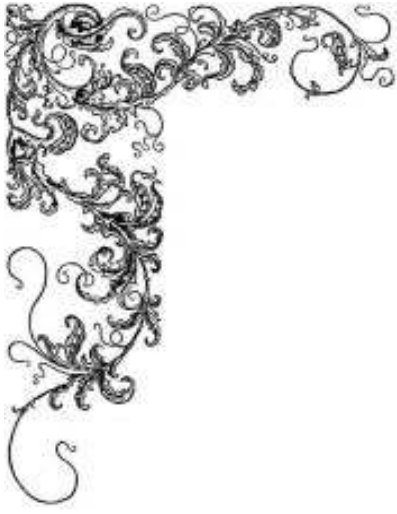
استاد مشاور:

دکتر ولی الله برزگر کلیشمی

نگارنده:

تقی مهدوی

بهمن ماه ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ
وَالَّذِي يُضَوِّبُ الْمَوْتَى
إِنَّ رَبَّهُ لَسَدِيدٌ
إِلَىٰ عَرْشِهِ الرَّحِيمُ
الَّذِي يُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ
مِنَ الْأَرْوَاحِ
وَالَّذِي يُضَوِّبُ الْمَوْتَىٰ
إِنَّ رَبَّهُ لَسَدِيدٌ
إِلَىٰ عَرْشِهِ الرَّحِيمُ

تقدیم

به ساحت مقدس و ملکوتی

ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (علیه آلاف التحية والثناء)

و

تقدیم

به پدر و مادر عزیز و مهربانم

که با تمامی آنچه که داشتند

موجبات علم اندوزی مرا فراهم آورده و من هر آنچه که دارم

مربون زحمات و دعای خیر این بزرگواران است و بر عجز خود در جبران آن همه زحمات معترفم.

و تقدیم به برادران و خواهران عزیزم که در تمامی مراحل تحصیل، پشتیبانی ام کرده و موجبات دگر می ام را فراهم نمودند.

تقدیر و تشکر

سپاس خداوند متعال را که به من توفیق داد تا دو مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد را در رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، در محضر اساتیدی صاحب کمال به تحصیل سپردارم. از آنجا که اعتقاد بر این است که «(من لم یسکر المخلوق لم یسکر الخالق)» و باتاسی به این حدیث که «(من علمنی حرفاً فقد صیرنی عبداً)»

در این مقام و نطفه خود می دانم که پاسکزاری ویژه ای داشته باشم از اساتید بزرگوار، جناب آقای دکتر عباس برومند اعلم و جناب آقای دکتر ولی الله بزرگزر کلشیمی که این بزرگواران با تمام مشغله و مسئولیتی که داشتند بارها سهرای ما و مشاوره های ارزشمند و عالمانه خود، اینجانب را مورد لطف قرار داده و به من این امکان را داده اند که از دریای علم و دانش ایشان به قدر وسع خود توشه برگیرم.

از جناب آقای دکتر عبدالمنه ناصری طاهری که به عنوان داور خارج و جناب آقای دکتر علیرضا اشتری تفرشی که به عنوان داور داخل، زحمت مطالعه و ارزیابی این رساله را قبول نمودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

بمخنین از سایر اساتید محترم که در تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) جناب آقای دکتر محمد حسین فرجیما و جناب آقای دکتر محسن بهرام نژاد هم که در مدت تحصیل خویش از محضرشان بهره بردم تشکر و قدردانی می نمایم.

از دوستان عزیزم جناب آقای محمد ولی باقری، امیرعلی بی نام، سید محمد مهدی زاهدی و سایر دوستان که در طول تدوین پایان نامه بخاندن ریاوری رسانند تشکر می نمایم.

از کارکنان کتابخانه مرکزی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین، آقایان؛ باقر آزاده، تقی طماسبی پور، محمد علی ابراهیمی، و خانم؛ فریده محبی تبار، صغری لامعی، نعیمه نوحی، فاطمه یوسفی پور، سکینه رمضانپور و سایر کارکنان که در طول تحصیل و تدوین پایان نامه بخاندن به همکاری صمیمانه ای داشتند تشکر و پاسکزاری می نمایم.

چکیده

شهر حلب در شمال سرزمین شام، از قدیمی ترین مراکز تمدنی تاریخ، در دوره اسلامی نیز دارای نقش برجسته فرهنگی و تمدنی بوده است. حیات سیاسی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق و از دوره حاکمیت حمدانیان و سپس آل مرداس در این منطقه، شروع می شود. روی کار آمدن این خاندان ها باعث شد تا حضور فرهنگی و اجتماعی شیعیان در پرتو سیاست های حمایتی این دو خاندان حکومتگر شیعه و نیز مهاجرت گسترده اندیشمندان و شاعران از اقصی نقاط بلاد اسلامی به حلب، پر رنگ تر شود به گونه ای که مراکز علمی و آموزشی همچون جامع حلب، مدارس، کاخ ها، کتابخانه ها و مجالس مناظره در اختیار آنان قرار گرفت. از لحاظ فرهنگی در این دوره شاهد حضور تعداد قابل ملاحظه ای امام، حافظ، فقیه، محدث، مودب و شاعر از میان شیعیان هستیم. ساخت آثار معماری مذهبی همچون مشهد محسن بن حسین و دکه الحسین (ع) از حیات پویای علمی، فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در قرون مورد اشاره حکایت دارد. علی رغم اینکه در مورد حیات اجتماعی شیعیان حلب در این دوران مطالب چندانی در منابع تاریخی وجود ندارد ولی با این وجود، در قرون ۴ و ۵ ق شاهد هستیم که شیعیان حلب همچون شیعیان سایر مناطق با حمایت خاندان های حکومتگر در عرصه های مختلف اجتماعی حضور داشته و به برگزاری آیین های خاص خود می پردازند. مهاجرت علمای زمان، به حلب و نیز مهاجرت علمای شیعه حلب به شهرهای بغداد، قم، بصره و ... نیز نشان دهنده یک تعامل علمی مفید و موثر در میان شیعیان این عصر حلب با سایر مراکز علمی شیعه است.

واژگان کلیدی: حلب، شیعیان، حیات فرهنگی و اجتماعی.

فهرست مطالب

مقدمه الف

فصل اول : مبانی تحقیق

- ۱-۱. بیان مسئله ۲
- ۲-۱. سوالات تحقیق ۲
- ۳-۱. فرضیه های تحقیق ۳
- ۴-۱. روش تحقیق ۳
- ۵-۱. واژگان کلیدی ۳
- ۶-۱. پیشینه تحقیق ۶
- ۷-۱. نقد و بررسی منابع ۶

فصل دوم: حیات سیاسی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ هجری قمری

- ۱-۲. حیات سیاسی شیعیان حلب در قرن ۴ ق ۱۶
- ۲-۲. حیات سیاسی شیعیان حلب در قرن ۵ ق ۲۸

فصل سوم : حیات علمی و فرهنگی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ هجری قمری

- ۱-۳. مراکز علمی و آموزشی ۴۸
- ۵-۳. نخبگان علمی و فرهنگی ۵۴
- ۷-۳. مشاهد و زیارتگاه های شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق ۷۱

۳-۸. بناهای تاریخی و فرهنگی ساخته شده توسط شیعیان ۷۵

فصل چهارم: حیات اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق

۴-۱. گروه های اجتماعی (شعرا، عالمان دینی، قضات، وزرا، تجار، نقیبان) ۸۵

۴-۲. ساختار شهر حلب و محله های شیعه نشین ۹۸

۴-۳. رفتارهای آیینی شیعه در حلب قرون ۴ و ۵ هجری ۱۰۰

۴-۵. حوادث مهم و تاثیر گذار بر زندگی اجتماعی شیعیان ۱۰۸

۵. نتیجه گیری ۱۱۰

۶. ضمائم (نقشه ها، تصاویر ، جداول و نمودار ها) ۱۱۱

فهرست منابع و مآخذ ۱۲۰

مقدمه

در تاریخ اسلام نقاط عطف فراوانی وجود دارد که مطالعه آنها از اهمیت خاصی برخوردار است. به عبارت دیگر، هم برای محققان تاریخ و هم برای عامه مردم مسلمانی که دوست دارند از تاریخ خود با خبر شوند، مطالعه این نقاط عطف جذابیت و اهمیت بیشتری دارد. در نگارش تاریخ، گاهی به زمان خاصی توجه می شود، گاهی بر مکان خاصی تکیه می گردد، گاهی تاریخ افراد تاثیر گذار مورد تحقیق قرار می گیرد و گاهی نیز وقایع و حوادث قوم خاصی بررسی می شود.

شهر حلب در تاریخ اسلام به لحاظ مکانی و در برهه ای از زمان از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است زیرا این شهر به مدت دو قرن مرکز تشیع در منطقه شام بود و در آن حوادثی رخ داد که از جنبه های مختلف سیاسی و فرهنگی دارای اهمیت بوده است. از جمله گروه هایی که باید تاریخ آن ها به صورت مشخص نگاهشته شود، شیعیان هستند که اساساً مطالعه تاریخ اسلام بدون مطالعه تاریخ تشیع و شیعیان ناقص است زیرا شیعیان یکی از گروه های بسیار تاثیر گذار در تاریخ اسلام بوده اند.

اهل سنت به دلیل اینکه قدرت سیاسی و حکومت را در دست داشتند، همواره در بررسی های تاریخی و نوشته های مورخان مورد توجه قرار گرفته اند. مورخان اسلامی نیز عموماً پیرو مذهب اهل سنت بوده اند و به همین دلیل، توجه به تاریخ شیعیان بسیار محدود بوده است.

هدف از انجام این پژوهش، آن است که در حوزه پژوهش های تاریخ اجتماعی، تصویری روشن از وضعیت فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق ارائه شود. قابل توجه آنکه در خصوص موضوع شیعیان حلب در این مقطع تاریخی (قرون ۴ و ۵ ق) به طور مستقیم پژوهش خاصی صورت نگرفته بلکه به صورت غیر مستقیم در منابع تاریخی، رجالی و تواریخ محلی، اطلاعاتی به صورت خام موجود است.

در این پژوهش، سعی نگارنده بر این است تا حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق مورد بررسی قرار گیرد تا معلوم شود که چه تحولاتی باعث شد تا وضعیت شیعیان تغییر کرده و نقش آنها در جامعه پر رنگ شود. فصل اول این پژوهش، شامل کلیات تحقیق است که به ذکر و توضیح طرح تحقیق پرداخته است. فصل دوم، شامل تاریخ سیاسی شیعیان حلب است که در این فصل حیات سیاسی شیعیان حلب

در دو قرن ۴ و ۵ ق مورد بررسی قرار گرفته است. فصل سوم، به بررسی حیات علمی و فرهنگی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق پرداخته است که در این فصل، شهر حلب از جهات مختلف فرهنگی شامل مراکز علمی و گروه های علمی و فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. فصل چهارم، شامل حیات اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق است که در این فصل حیات اجتماعی شیعیان حلب از جنبه های مختلف اجتماعی شامل شاخصه های حیات اجتماعی شیعیان، گروه ها و طبقات اجتماعی و نمادها و آداب و رسوم شیعیان مورد بررسی قرار گرفته است.

ذکر این نکته در اینجا لازم است که دکتر عباس برومند اعلم به عنوان استاد راهنما در تمام مراحل نگارش این تحقیق با صبر و حوصله مثال زدنی شان طوری حقیر را مورد لطف و محبت خود قرار داده و صمیمانه راهنمایی نمودند که زبان از اظهار تشکر و سپاس گزاری ناتوان است الا این که بگویم:

"إِذَا عَجَزَ الْإِنْسَانُ عَنِ شُكْرِ مُنْعِمٍ فَقَالَ جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا وَقَدْ كَفَى"

تقی مهدوی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین

۱۳۹۱/۰۲/۲۰

فصل اول:

مبانی تحقیق

۱-۱. بیان مسئله

سرزمین شام یکی از مناطقی بود که شاهد وجود مجموعه های مردمی شیعه و گاه ظهور حکومت های محلی و منطقه ای شیعه مذهب بود. از جمله مناطق شیعه نشین سرزمین شام، شهر حلب بود که به مهمترین مرکز سکونت شیعیان تبدیل شده بود. شواهد زیادی وجود دارد که اکثریت مردمان حلب تا زمان ایوبی ها بر مذهب تشیع امامی بودند. گسترش تشیع در این شهر بستگی زیادی به حکومت های حمدانیان و مرداسیان داشت. در مورد اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان سرزمین شام و خاصه شهر حلب که علی رغم دوری آن از شهرهای شیعه مذهب همچون بغداد، قم و ری، از مناطق مهم شیعه نشین در قرون ۴ و ۵ هجری بوده اطلاعات چندانی در دست نیست، این در حالی است که شهر حلب، زمانی، پذیرای شاعران، عالمان و نیز غازیان فراوانی از نقاط مختلف سرزمین های اسلامی بود که هر یک در حیات فرهنگی و اجتماعی اقوام این منطقه و از جمله شیعیان تاثیر گذار بودند. روی کار آمدن دولت های شیعه مذهب، باعث رشد و شکوفایی فرهنگ شیعه در این شهر شد. شاعران و عالمان زیادی از نقاط دیگر به این سرزمین مهاجرت کرده و به ترویج آموزه های شیعه پرداختند. شیعیان این شهر همچون شیعیان مناطق دیگر به برگزاری آیین های خاص شیعی همچون جشن غدیر و عزاداری شهدای کربلا می پرداختند. همچنین وجود مشاهد شیعه در این شهر همچون مشهد محسن و محل قرار گرفتن سر امام حسین (ع) در این شهر باعث بوجود آمدن زیارتگاهی در این شهر شده بود. بنابراین دستیابی به روایت منظمی از حداقل گوشه هایی از حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در طی قرون چهارم و پنجم هجری می تواند راهگشای مطالعات شیعی از یکسو و منطقه ای از سوی دیگر باشد.

۲-۱. سوالات تحقیق

- ۱) اوضاع سیاسی شهر حلب در قرون ۴ و ۵ هجری چه تاثیری بر روند تحول حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان داشت؟
- ۲) اقتدار خاندان های شیعی در شهر حلب، چه تاثیری بر اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان این شهر داشت؟
- ۳) در طی قرون ۴ و ۵ هجری کدام گروه های فرهنگی و اجتماعی شیعه دارای فعالیت بیشتری بودند؟
- ۴) مظاهر و نمود های اندیشه و رفتار های آیینی شیعی، در میان شیعیان حلب، در طی این دوره چگونه بوده است؟

۵) روابط شیعیان حلب در این قرون با شیعیان سایر مناطق دنیای اسلام چگونه و در چه سطحی بود؟

۳-۱. فرضیه های تحقیق

- ۱) وجود حاکمان شیعه مذهب در شهر حلب در قرون ۴ و ۵ هجری، موجب شکوفایی حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب شد.
- ۲) مهاجرت عالمان شیعه مذهب در قرون ۴ و ۵ هجری به حلب، موجب شکوفایی حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب شد.
- ۳) وجود خاندان های شیعه مذهب موثر در صحنه فرهنگ و اجتماع، موجب شکوفایی اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ هجری شد.
- ۴) فعال ترین گروه های شیعی در این دوران، عالمان دینی و شعرا بودند.

۴-۱. روش تحقیق

با توجه به رویکرد توصیف محور این پژوهش، روش تحقیق مبتنی بر چارچوب نظری خاص مد نظر نخواهد بود و تلاش نگارنده بر ارائه روایت صحیح از این موضوع با استفاده از روش توصیفی متمرکز خواهد بود. روش گردآوری اطلاعات، برپایه گردآوری داده ها از منابع مکتوب تاریخی و اسناد کتابخانه ای می-باشد.

۵-۱. واژگان کلیدی

حیات اجتماعی

تحقیق درباره حیات و تاریخ اجتماعی اقوام و جوامع گذشته، رویکردی جدید در تاریخ است که یافته های بسیاری فرا روی تاریخ پژوهان قرار می دهد. برخلاف سبک سنتی تاریخ نگاری، مطالعات حیات و تاریخ اجتماعی، عهده دار کشف لایه های پنهان و بررسی سبک زندگی و نوع تفکر انسان های پیشین است. شیعیان نیز به عنوان قشری از اقشار جامعه در این زندگی اجتماعی دارای سبک، آداب و رسوم، عقیده و مذهب، نمادها، ساختار و مؤلفه های اجتماعی خاص بوده که آنها را از دیگر افراد

جامعه متمایز می کند. لذا برای بررسی تاریخ و زندگی اجتماعی شیعیان- که در منابع کهن کمتر بدان پرداخته شده- به مؤلفه ها و ساختارهای خاص آنان باید توجه نمود تا این وجوه از زندگی آنان مشخص گردد. بنابراین در این پژوهش تلاش بر آن است تا به وسیله مؤلفه های حیات اجتماعی، زندگی اجتماعی شیعیان در دوره زمانی قرون ۴ و ۵ هجری قمری مورد بررسی قرار گیرد. ویژگی این دوره از تاریخ این است که با قدرت گیری خاندان های شیعه مذهب در حلب، زمینه برای زندگی فرهنگی - اجتماعی شیعیان فراهم گردید.

حیات فرهنگی

فرهنگ، بخش جدایی ناپذیر زندگی انسان می باشد که نشأت گرفته از اعتقادات انسان ها و محیط زندگی آنهاست و هر کدام از گروه های قومی و مذهبی، در اخلاق و رفتار خویش در جامعه دارای فرهنگ خاصی هستند که مشخصه مخصوص آنها محسوب شده و آن قوم با فرهنگ خاص خود شناخته می شوند. شیعه و شیعیان هم که یکی از گروه ها و فرقه های مذهبی دین اسلام است دارای عقاید و آداب و رسوم خاصی است که هویت فرهنگی آنها را تشکیل می دهد. آشنایی با حیات فرهنگی از آن رو دارای اهمیت است که باعث می شود تا با جنبه های مختلف یک فرهنگ خاص در دوره زمانی مشخص آشنا شده و تغییر و تحولات آن را در مراحل مختلف تکوین آن مورد بررسی و تحقیق قرار دهیم.

شیعیان

مذهب شیعه در سیر تاریخی و حیات فرهنگی - اجتماعی خویش براساس عوامل و شرایط گوناگون، به فرقه ها و گروه های مختلفی تقسیم شده است. به طوری که هر کدام از این گروه ها دارای اندیشه ها و عقاید گوناگونی می باشند. در این پژوهش منظور و منطوق ما از واژه شیعه، شیعیان اثنی عشری است که پیروان آن معتقدند که پس از پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) به عنوان جانشین بلافصل ایشان انتخاب و ائمه یازده گانه بعدی هم به نوبت بعد از ایشان به امامت انتخاب شدند.

حلب

جغرافیدانان قدیم عربی، سرزمین شام را بر حسب تقسیمات نظامی به چند جند تقسیم کرده اند. این تقسیمات مربوط به اوایل فتوحات اسلامی است که اداره نواحی به عاملان و سرداران فاتح اعطا می شد.

در زمان خلیفه اول چهار منطقه دمشق، حمص، اردن و فلسطین فتح گردید و هر کدام از این مناطق به سردار فاتح همان منطقه واگذار گردید. حلب در سال هفدهم هجری توسط ابو عبیده بن جراح و به فرماندهی عیاض بن غنم فهری به صلح فتح شد. شهر حلب، در آن زمان، هفت دروازه داشت و پیرامون آن دیواری محکم کشیده شده بود.^۱ در زمان معاویه به این اجناد چهار گانه جند قنسرین هم به مرکزیت حلب افزوده شد. در زمان هارون الرشید جند ثغور و عواصم هم به مرکزیت انطاکیه به این اجناد اضافه گردید و سرزمین شام دارای شش جند فلسطین، اردن، دمشق، حمص، قنسرین و عواصم و ثغور گردید.^۲ حلب^۳ مرکز جند قنسرین، دوّمین شهر پر جمعیت شام، پس از دمشق بود که در شمال این کشور و به فاصله ۲۸۰ کیلومتری دمشق قرار داشت. در مورد وجه تسمیه حلب مثل وجه تسمیه شهرهای دیگر دو نظر وجود دارد. بر طبق نظر اول که از طریق واژه شناسی انجام می گیرد، حَلَب در لغت به معنای شیر دوشیده و مترادف با حلب است. وجه تسمیه آن نیز، این است که چون حضرت ابراهیم علیه السلام در روزهای جمعه از گوسفندانش شیر دوشیده، به فقرا صدقه می داد، آنان می گفتند «حَلَب ابراهیم» (ابراهیم شیر دوشید) و به مرور زمان این نام بر شهر اطلاق شد. مطابق نظر دوم که نام شهر را به بانی شهر نسبت می دهند؛ می گویند که حلب و حمص و برذعه برادرانی از عمالیک بوده اند که هر یک از آنان شهری ساخته و به نام خویش خوانده اند.^۴

در تقسیم بندی جغرافی دانان مسلمان، حلب جزو اقلیم چهارم بوده و آن را از مشهورترین منطقه شام، که از سی قرن قبل از میلاد دارای تمدن بوده دانسته اند.^۵ رواج شیعه در حلب را می توان نتیجه چندین عامل مختلف دانست. اولین عاملی که مطرح می شود این است که مذهب شیعه توسط یاران خاص حضرت علی (ع) همچون مالک اشتر نخعی، ثابت بن قیس همدانی، کمیل بن زیاد نخعی، زید بن

^۱ أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸ م، ص ۱۱۲.

^۲ کامل البالی الحلبي الغزی، نهر الذهب فی تاریخ حلب، ج ۲، حلب، دار القلم، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۰ و ابو القاسم محمد بن حوقل النصبی، صورة الارض، بیروت، دار صادر، افست لیدن، ۱۹۳۸ م، ص ۱۵۴ و ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی اصطخری، المسالک و الممالک، قاهره، الهیئه العامه لقصور الثقافه، بی تا، ص ۴۳ و شهاب الدین عبد الله حافظ ابرو خوافی، جغرافیای حافظ ابرو، ج ۱، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۵ ش، صص ۳۵۵ و ۳۵۶.

3)aleppo

^۴ یاقوت حموی بغدادی، معجم البلدان، ج ۲، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵ م، ص ۲۸۲ و ابوالفضل محمد ابن شحنه، الدر المنتخب فی تاریخ مملکه حلب، دمشق، دار الکتب العربی، ۱۴۰۴ ق، صص ۲۵ و ۲۶.

^۵ اسحاق بن الحسین، آکام المرجان فی ذکر المدائن المشهوره فی کل مکان، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۸ ق، ص ۵۹.

صوحان و به خصوص ابوذر غفاری که بر اثر فعالیت های ضد اموی، توسط معاویه به ربنده تبعید شده بود، در مناطق شمالی سرزمین شام، حلب و مناطق اطراف آن رواج یافته است.^۱

همچنین می توان گفت که مذهب شیعه توسط تاجرانی همچون خاندان آل ابی شعبه که از بغداد و سایر شهرهای شیعی به حلب رفت و آمد می کردند رواج یافته است. اما جدا از همه این عوامل، عاملی که تا حد نسبتاً زیادی باعث ترویج شیعه در حلب و مناطق اطراف حلب گردید سیاست های سیف الدوله در حمایت از شیعه و عقاید خاص شیعی بود که باعث شد تا شهر حلب از یک شهر حنفی مذهب به شهر شیعه نشین تبدیل شود. حلب در قرون چهارم و پنجم - که در دست آل حمدان و آل مرداس قرار گرفت، رونق بسزایی یافت. سیف الدوله حمدانی آن جا را پایتخت خویش قرار داد، به عمران و آبادانی آن همت گماشت. در این دوران شهر حلب، همواره مورد طمع رومیان بود قلعه بسیار مستحکم آن که به عنوان مقر فرماندهی سیف الدوله، موقعیت خاص نظامی و استراتژیک به حلب بخشیده بود و مانع عمده ای برای دستیابی رومیان به شهر محسوب می شد.

۶-۱. پیشینه تحقیق

طبق بررسی های به عمل آمده در مورد حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان سرزمین حلب، در دوره مورد نظر، کتاب و مقاله مستقلی نوشته نشده است و کتب تاریخی، بیشتر به حیات سیاسی شیعیان پرداخته اند و اطلاعات مربوط به حیات فرهنگی و اجتماعی شیعیان حلب، به طور پراکنده در کتاب های تاریخی و رجالی آمده است.

۷-۱. نقد و بررسی منابع

در یک پژوهش تاریخی و تحقیق تاریخی، آنچه محور و اساس کار قرار می گیرد منابع تاریخی است و در واقع، میزان اعتبار و ارزش یک تحقیق تاریخی به استنادها و ارجاعات آن بستگی دارد. این منابع، تاریخ را برای ما ترسیم می کنند و استفاده درست از آنها به همین اندازه دارای اهمیت است.

در پژوهش حاضر، سعی شده است از منابع دست اول و هر چه نزدیکتر به وقایع مورد نظر استفاده شود. اما از آنجایی که حکومت های این دوره بیشتر در اختیار اهل سنت بوده اند، نویسندگان منابع تاریخی موجود هم عموماً از اهل سنت هستند و در آثار خویش، به اوضاع حکومت ها از منظر اهل سنت پرداخته و کمتر از شیعیان سخن گفته اند. حتی برخی از تواریخ عمومی که مباحث تاریخی دوران مورد

^۱ محمد حسین مظفر، تاریخ شیعه، ترجمه سید محمد باقر حجتی، تهران، دفتر نشر فرهنگی، ۱۳۶۸، صص ۲۱۷-۲۲۳ و هاشم عثمان، تاریخ الشیعه فی ساحل بلاد الشام الشمالي، بیروت، موسسه اعلمی، ۱۴۱۴ ق، صص ۲۵-۲۹.

نظر را طبق سنوات بیان کرده اند از شیعیان این دوران، سخن چندانی نگفته اند، گرچه نقش شیعیان در آن دوران قطعی بوده است. مطالب مربوط به حیات اجتماعی و فرهنگی شیعیان حلب در قرون ۴ و ۵ ق یا اصلا در منابع مربوطه نیامده و یا اشاره گذرایی به این موضوع شده و کمتر مورد توجه قرار گرفته است زیرا عمده منابع مورد استناد در این پژوهش، متعلق به مورخان اهل سنت و بخصوص مورخان اهل مصر و شام است و این دقت در گزارش ها و اطلاعات را می طلبد. از این روی، حتی در مورد برخی از مسائل، فقط می توان به منابع اهل سنت استناد جست، ولی با مقایسه همین منابع می توان صحت و سقم برخی از گزارش ها را بدست آورد.

مهم ترین منابع مورد استفاده در این پژوهش عبارتند از:

(۱) تواریخ عمومی

کتاب «الکامل فی التاریخ» اثر ابن اثیر (م ۶۳۰ ق) که مشهورترین کتاب وی و جامع ترین تاریخ عمومی است که بیشتر آن درباره تاریخ اسلام است.

ابن اثیر کتاب خود را از نخستین روزگار آغاز کرده و تا پایان سال ۶۲۸ ق یعنی دو سال پیش از مرگش ادامه داده است. الکامل در ذکر تاریخ اسلام بر حسب سنوات یا به شیوه سالشمار تنظیم شده است نویسنده به همه دولت های اسلامی در تمامی سرزمین ها پرداخته و علاوه بر ذکر همه رویدادهای بزرگ و طولانی، در پایان هر سال به رویدادهایی که کوتاه و در درجه بعدی از اهمیت قرار دارند اشاره کرده و تاریخ مرگ مشهورین از علما و شخصیت های مختلف را آورده است. از آنجا که این کتاب در توضیح اوضاع سیاسی حکومت های تشکیل شده تا سال ۶۲۸ ق دارای اطلاعات ارزشمندی است، در مورد اوضاع خلافت و شکل گیری حکومت آل حمدان و آل مرداس مطالب مفیدی را در اختیار خواننده قرار می دهد.

تجارب الامم و تعاقب الهمم نوشته احمد بن مسکویه (م ۴۲۱ ق) مورخ و فیلسوف مشهور، در تاریخ عمومی جهان بویژه ایران و اسلام و دولت هایی که در عصر خلافت عباسی در ایران و بین النهرین تاسیس شده است. جلد ۲ این کتاب، شامل مطالبی درباره رابطه حمدانیان با خلافت عباسی است. البته بیشتر در مورد شاخه موصل و حاکمان آنجا از جمله ناصرالدوله و رابطه آن ها با آل بویه را ذکر کرده و به حوزه حلب، نسبت به موصل کمتر پرداخته است.

کتاب «تاریخ الاسلام» نوشته شمس الدین ذهبی (م ۸۴۸ ق) که شامل گسترده ترین تاریخ عمومی تا

زمان ذهبی است و از زمان هجرت پیامبر (ص) تا سال ۷۰۰ هجری را در برداشته و از لحاظ محدوده مکانی همه قلمروهای اسلامی از اندلس تا دورترین نقطه شرق جهان اسلام و هم چنین حوادث مهم دوره زمانی و مکانی فوق را بیان می کند. نویسنده آن را به شیوه سالشمار تنظیم کرده و ضمن اشاره به حوادث مهم هر دوره در پایان دوره مربوطه به ذکر و فیات آن دوره نیز پرداخته است. این کتاب دارای اطلاعات تاریخی مفیدی درباره وقایع شکل گیری دولت حمدانیان و مرداسیان است که به شیوه سالشمارانه به ذکر حوادث سیاسی پرداخته است. از آنجا که این کتاب تا وقایع سال ۳۰۰ ق بر اساس طبقات مشاهیر و رجال تنظیم شده و یکی از اهداف ذهبی ذکر دانشمندان و احوال آنها در این کتاب بوده، در وقایع سال های بعد از ۳۰۰ ق نیز نویسنده به ذکر رجال و وفیات مشهور هر سال اهمیت خاصی داده و از لحاظ تاریخ فرهنگی از منابع مهم تاریخ اسلامی محسوب می شود.

۲) تواریخ محلی:

زیده الحلب من تاریخ حلب، نوشته کمال الدین عمر بن احمد معروف به ابن عدیم (م ۶۶۰ ق) است. این کتاب برگرفته از اثر دیگر ابن عدیم بنام بغیه الطلب فی تاریخ حلب است. این کتاب حاوی مطالب کاملی در مورد تاریخ سیاسی حلب از نخستین روز ها تا اواسط قرن هفتم هجری است که نویسنده مطالب مربوط را به شیوه سالشمارانه آورده است. این کتاب سند مهمی درباره حمدانیان به ویژه درباره حلب و دوران سیف الدوله است که جنگ های سیف الدوله و امپراطوری روم را توصیف و تحلیل کرده است. این اثر بیشتر در بردارنده مسائل سیاسی این حکومت می باشد و در زمینه فرهنگ و مسائل اجتماعی که موضوع این پژوهش است مطلب قابل توجهی نداشت.

کتاب الیواقیت و الضرب فی تاریخ الحلب منسوب به اسماعیل بن ابی الفدا (م ۷۳۲ ق) اثری است که به شیوه سالشمار فقط به تاریخ سیاسی حمدانیان حلب پرداخته است و فاقد هرگونه اطلاعات در مورد فرهنگ و جامعه حمدانی آن دوره است.

بغیه الطلب فی تاریخ حلب اثر دیگر ابن عدیم (م ۶۶۰ ق) در مورد تاریخ حلب که کتابی جامع و دقیق در جغرافیا و تاریخ حلب است و اطلاعات مهمی نیز درباره شام، مصر و عراق دارد. این کتاب نمونه خوبی در شیوه جغرافیای نویسی و تاریخ نگاری اسلامی است که با استناد به روایات شفاهی و مآخذی که تا زمان مؤلف در دسترس بوده، نوشته شده است. همچنین اطلاعات منحصر به فردی درباره سرزمینهای خلافت به دست می دهد که در کتابهای دیگر وجود ندارد و به واسطه این کتاب از تاراج مغول، حمله

صلیبی‌ها و حوادث طبیعی مصون مانده است. جلد اول کتاب به جغرافیای حلب پرداخته و مشتمل بر شرحی درباره جغرافیای تاریخی این منطقه، پیش از اسلام و بعد از آن است. باب‌های بعدی کتاب درباره مزارات، قبور انبیاء و اولیاء، مقام ابراهیم، عجایب و غرائب حلب، مکانهای خاص و طلسمات این منطقه است. باب دیگر درباره بناها، حصارها، بیمارستانها، مدارس و... از ابتدا تا زمان ابن عدیم است. از جلد دوم تا پایان کتاب، شرح مفصلی است درباره مشاهیر و رجالی که در این منطقه بوده‌اند. و ذیل نام مشاهیر، تاریخ منطقه حلب به تفصیل آمده است. در این مجلدات، اعلام به ترتیب حروف الفبا مرتب شده‌اند. ابن عدیم پس از شرح اصل و نسب مشاهیر، به توضیح مفصل درباره وقایع زندگی آنها می‌پردازد و از بناهایی سخن می‌گوید که ایشان بانیان آنها بوده‌اند.

نهر الذهب فی تاریخ حلب نوشته کامل البالی الغزّی (م ۱۳۵۱ ق) به بررسی تاریخ شهر حلب می‌پردازد. مؤلف در جلد اول به معرفی آثاری که درباره تاریخ حلب نگاشته شده پرداخته، سپس به نحو تفصیلی نامهای شهر حلب و جغرافیای آن را بیان کرده و از اوزان، صناعات، گیاهان، حیوانات، مدارس و نیز پیروان ملل و نحل مختلف و عادات و... در آن شهر سخن به میان آورده است. در جلد دوم، آثار تاریخی، سوره‌های شهر و نیز دروازه‌های آن معرفی می‌شود و مؤلف آنچه از میراث معماری و تاریخی را که در شهر حلب مشاهده کرده به تصویر می‌کشد و از موقوفات مساجد و تکایا و مدارس و نیز مخارج و هزینه‌های فرش و ترمیم و ساختن آنها هم یاد می‌کند. در جلد سوم نویسنده به بررسی تاریخ حلب از گذشته بسیار دور تا زمان حیات خود در نیمه اول قرن چهاردهم هجری پرداخته و از اقوام و امت‌هایی که در سرزمین حلب ساکن گشته و نیز از دولت‌ها و حکومت‌هایی که در آنجا استقرار یافته‌اند یاد می‌کند. الغزّی همچنین به جریان فتح شهر حلب در صدر اسلام توسط لشکر مسلمانان و نیز حوادث و وقایعی که پس از فتح آن به وقوع پیوست سخن می‌گوید.

خطط الشام اثر محمد کرد علی، می‌توان گفت در نوع خودش کامل‌ترین کتاب در مورد تاریخ شام است که در عصر حاضر نوشته شده است. نویسنده کتاب خویش را با واژه شناسی کلمه شام شروع کرده و در ادامه به ذکر تاریخچه ساکنان شام و قومیت‌های مختلف، زبان مردم شام در عصر و زمان‌های مختلف پرداخته و در ادامه تاریخ سیاسی شام، قبل از اسلام و دولت‌های باستان در شام پرداخته است. تاریخ شام از سال ۵ ق تا ۱۸ ق فصل دیگری از کتاب است که نویسنده در آن به ذکر فتح سرزمین شام بدست مسلمین پرداخته است. در فصلی دیگر نویسنده به تاریخ سیاسی شام در دوره امویان در خلال

سال های ۱۸ تا ۱۷۷ ق، دولت عباسیان از سال ۱۳۲ تا ۲۵۴ ق، ظهور دولت طولونیان از سال ۲۵۴ تا ۲۹۲ ق، تاریخ اخشیدیان و فاطمیان و حمدانیان از سال ۳۹۲ به بعد پرداخته است. نویسنده اثر به تاریخ سلسله ها به طور کامل نپرداخته و فقط به ذکر وقایع مهم هر سلسله و دولت و پادشاهان مهم آن پرداخته است. از آنجا که هدف نویسنده بیشتر ارائه تاریخ سیاسی از شام مد نظر داشته این اثر اطلاعات چندانی درباره اوضاع فرهنگی و اجتماعی بدست نمی دهد و بیشتر شامل حوادث سیاسی است.

کتاب اعلاق الخطیره فی ذکر امراء الشام و الجزیره نوشته ابن شداد (م ۶۸۴ق) علاوه بر ذکر اطلاعاتی در مورد حوادث سیاسی و نظامی دوره سیف الدوله، اطلاعات مفیدی در توصیف بنای حلب و دروازه ها و دیوارها، کاخها، مساجد، مدارس، زیارت گاه ها و اوضاع اجتماعی و اقتصادی در اختیار خواننده قرار می دهد.

کتاب الزبد و الضرب فی تاریخ الحلب نوشته ابن حنبل حلبی کتاب مختصری در مورد تاریخ سیاسی حلب است که نویسنده آن را از روی کتاب زبده الحلب فی تاریخ حلب ابن عدیم تلخیص کرده و در حجم بسیار کمی، چکیده ای از تاریخ سیاسی حلب از زمان های قبل از اسلام تا سال ۶۴۰ق را ذکر کرده و در بعضی مواقع هم در خلال ذکر مسائل سیاسی به ذکر قضات و بعضی از رجال سیاسی اشاره کرده است.

بنو مرداس الکلابیون فی حلب و شمال الشام و سیاستهم الخارجیه مع دولتی الفواطم و الروم نوشته محمد احمد عبدالمولی، تنها کتاب و تک نگاری موجود در مورد سلسله بنی مرداس است. این کتاب شامل تاریخ سیاسی حلب و شام تا سال ۴۳۶ق و ورود سلجوقیان به سرزمین شام است. در این کتاب نویسنده به شیوه سالشمارانه به کوچ بنو مرداسیان از عراق به منطقه شام و چگونگی به قدرت رسیدن این خاندان اشاره کرده است. در این کتاب، تاریخ سیاسی بنومرداس در ۵ پنج بخش بررسی شده و به وجوهات فرهنگی و اجتماعی حلب در دوره بنی مرداس اشاره ای نشده است. اگر چه این کتاب، تنها کتاب مستقل در موضوع خودش می باشد ولی کتاب زبده الحلب ابن عدیم از این کتاب کامل تر بوده و دارای اطلاعات فراوانی در مورد سلسله بنومرداس می باشد. پرداختن به مسائل حاشیه ای، عدم رعایت ترتیب سال ها و ذکر حوادث بدون رعایت زمان وقوع آنها و عدم پیوستگی مطالب کتاب از جمله نکاتی است که باعث سردرگمی خواننده می شود.

الدر المنتخب فی تاریخ مملکه حلب نوشته ابی الفضل محمد بن الشحنه از جمله مستند ترین مآخذ تاریخ حلب و آثار و موسسات و مساجد جامع و مدارس آن می باشد که مورد استفاده نویسندگان بعدی

هم قرار گرفته است.

کنوز الذهب فی تاریخ حلب نوشته ابراهیم بن محمد بن خلیل طرابلسی حلبی (م ۸۴۱ق) است. نویسنده در این کتاب در مورد شرح حال کسانی که در حلب مدفون گشته و عجایبی که در آن ظاهر شده، مدارس حلب، مکاتب ایتم، دروازه‌های حلب، نهرها، قناتها، کنیسه‌ها و غیره در آن به سخن پرداخته و در جلد دوم آن به ترتیب حروف الفباء به معرفی اعلام شهر حلب پرداخته و پس از نواب حلب را معرفی کرده است. معرفی قصرهای پادشاهان حلب، حمام‌های موجود در حلب، یاد کرد برخی از عشاق حلب از دیگر موضوعاتی است که در این کتاب بدان پرداخته شده است.

کتاب سیف الدوله الحمدانی و مملکه السیف و دوله الاقلام اثر مصطفی شکعه است که نویسنده در بخش اول به تاریخ سیاسی دوران سیف الدوله شامل چگونگی به حکومت رسیدن سیف الدوله، گستره جغرافیایی حکومت سیف الدوله و جنگ‌های عصر سیف الدوله پرداخته است. بخش دوم این کتاب که دوله الاقلام نام دارد شامل اطلاعاتی درباره برخی از جنبه‌های حیات فرهنگی و اجتماعی دوره سیف الدوله است که نویسنده در این بخش بیشتر به ذکر اوضاع ادبی و فرهنگی پرداخته و اطلاعات مختصری هم در مورد اوضاع اجتماعی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. علی‌رغم اینکه به اذعان نویسنده این کتاب در مورد حلب است اما نویسنده تمرکز چندانی بر روی حلب و وقایع آن ندارد و به وقایع سایر شهرها هم پرداخته است و تا حدودی می‌توان گفت که نقش شهر حلب در این کتاب کم‌رنگ است.

تحف الانباء کتابی است که توسط یک مستشرق آلمانی بنام تئودر بیشوف در مورد شهر حلب و با رویکرد سیاسی نوشته شده است. نویسنده اثر، فقط به تاریخ سیاسی حلب از زمان فتح اسلامی تا دوره حکومت عثمانی‌ها در حلب با استفاده از منابع اصلی پرداخته است. این کتاب فاقد هرگونه اطلاعات فرهنگی و اجتماعی است.

تاریخ حلب نوشته محمد بن علی العظیمی است که نویسنده به ذکر حوادث تاریخ از زمان حضرت آدم تا سال ۵۳۸ ق پرداخته و در آن به شیوه سالشمار به وقایع مهم هر دوره به طور اشاره کرده است. مطالب موجود در آن دارای نظم منطقی خاصی نیست و وقایع مناطق مختلف به طور پراکنده و گذرا ذکر شده است که این مطالب را هم در منابع و تواریخ عمومی به طور کامل می‌توان بدست آورد. این کتاب امتیاز خاصی نسبت به آثار دیگر ندارد و فاقد هرگونه اطلاعات فرهنگی و اجتماعی است.